

Поєдинок

Коцюбинський Михайло Михайлович

Вони вже повечеряли — пані Антоніна і вчитель її дочки Іван Піддубний.

Він встав з канапи, одсунув злегка круглий стіл з останками вечері, а вона подала йому для поцілунку руку. І він почав цілувати її не з того боку, де звичайно цілують знайомі, а в долоню і вище.

Пані Антоніна не боронила, навпаки, вона одкинула назад голову і зеленкуватими сльозавими очима в червоних повіках, що ставали завжди такими після наливки, дивилась зверху на кучеряву голову хлопця. Вільною рукою вона розщібувала рукав і показувала пальцем:

— Тут... тут...

І він ішов устами по синій жилці уверх, до білої й м'якої округлості, осяяної матовим світлом столової лампи.

Раптом — т-ррах... трах-трах!..

Віконна рама затремтіла, і всі шибки дико задеренчали.

Вони стрепенулись і витріщеними очима уп'ялись у чорні шибки, в які лізли з саду обліплені снігом гіллячки дерев.

— Хто? Що?!

— Чоловік... він все бачив...

І поки вони стояли у тих самих позах в безвладному очікуванні чогось лихого й непоправного, серед мертвої тиші стукнули двері, пробігло щось по сходах і в хату вскочив господар дому, в шубі, в шапці, в калошах з снігом, низький, зі злими очима й тремтячою бородою.

Він уже здалеку ніс одкинену ліву руку й, добігши до столової, простяг її в напрямку дверей.

— Геть!., геть з хати!..

Іван Піддубний змінивсь на виду, щось хотів сказати, на щось хитнувся, простяг руку і, схиливши голову, пішов нетвердою ногою через столову, повз господаря,

через другу хату — до сіней. Він чув, як позад його здушеним глухим голосом вмовляла жінка чоловіка:

— Опам'ятайся!.. Миколо... ти з глузду...

— Геть! Геть з хати! — верещав тонким несвоїм голосом пан Микола й тупав ногами в калошах.

Поки учитель накидав на себе барани, на крик вискочила в сіни його учениця, десятилітня Людя. Вона була вже напівроздягнена: коротенька біла спідничка на білих шлейках, не

досягаючи до панчіх, одкривала голі коліна. Вона склала голі рученята на грудях, зігнулась трохи і звернула блакитні налякані очі з благанням до батька:

— Татусю!., татусю!., не виганяй пана Вана...

Так вона називала свого любимого вчителя. Але татусь не зважав на неї. Він теж вискочив у сіни, смішно вимахував руками й декламував:

— Прийняв у хату, як сина, як чесну людину... поїв, годував, платив... Га-а-а!..

Щось говорила пані Антоніна, пищала Людя, та Іван вже не чув, знайшов шапку, вхопив машинально з кутка парасольку пана Миколи й вискочив на вулицю.

Гострий струмінь морозного повітря... осяяні в домах вікна... чиїсь голоси... дзвінки звощика... стережись!, і він опинився у глухій безлюдній вулиці. Перед очима в нього була простягнена вперед ліва рука пана Миколи і дві червоні смуги на виду — з морозу чи з зворушення, — а в ухах лунало: геть!., геть з дому!.. Скандал... сором... Кров шуміла в ухах, до горла щось котилося... Він біг непритомний, в розщібненому кожусі, з чужою парасолькою під пахвою...

Місяць вже зійшов. На снігу блищали зорі, немов посипались з неба. Контури — різкі. Дерев, будинки, тини — такі тверді, мов висічені з мармуру, дивно спокійні, дивно міцні. Блакитне світло, гостре, колюче, немов замерзло.

Учитель нічого не помічав — він біг вулицею й мав одно бажання: швидше добратись додому, схватись од людей, од сорому. Геть!

Те «геть» бігло за ним слідком і гнало вперед.

Стрічались звощики. Він хотів їхати, та згадав, що не стане п'яти копійок.

Піддубний вскочив у свою кімнатку і, не світлячи світла, не роздягаючись, кинувся на ліжку.

Ціла подія живо стояла перед очима. Опріч сорому, опріч образи, що горіла в його крові, він чув, що був смішним. Його вигнано, як пса, і він, як пес, скорився й вийшов, безпомічний, безсловесний, полохливий. Вона не вибачить йому його ганьби, його міщанства. Треба було щось сказати, щось зробити... Але що? Він не знав. Він перший раз мав роман з такою значною дамою. Бідний вчитель, з убогої міщанської родини, вигнаний з школи, він ніколи не сягав грішною думкою вище наймички або убогої панночки, що тільки в свято надягає кращу одягу й вічно має червоні од праці руки. І от ця 42-літня дама, багата дідичка, з панів, кинулась в його обійми так несподівано і владно, що він не смів перечити. Вона його полонила. Він їй був потрібний щогодини, щохвилини, і вдень, і вночі. Вона запевняла, що він має добрий смак і вміє торгуватись, і через те він мусив купувати їй гудзики, нитки, полотно і меблі. Вона тягала його по крамницях. Потому рішила, що Людя повинна більше вчитися, і замість одної години він присвячував їй три, а позаяк обід приходився посередині лекції, його лишали обідати. Вона возила його в концерти і до театру, коли чоловік був зайнятий, і запевняла чоловіка, що в компанії з учителем йому найкраще ловити рибу. Він мусив слухати її музику, багато музики, хоч нічого не розумів у ній, а коли засиджувався вечорами пізно, виходило так, що не тільки вона, а й чоловік її прохав його заночувати у них. Його клали в окремій маленькій кімнатці, де жила колись бонна, і, йдучи вранці на каву, він здіймав з одяжі сивий жіночий волос.

Приходячи на лекцію, Іван вступав звичайно у порожній, сливе мертвий дім. Чоловік був на службі, Людя гралася десь в кінці саду або у знайомих, челядь не сміла показуватись у горниці, а пані робила туалет. Вона одхиляла двері од третьої кімнати, з своєї вбиральні, виглядала

звідти з розпущеним волоссям і з голими руками і кликала його до себе. Вона цілувала його в очі, щоки, в уста, палко, без краю, лоскотала розпущеним волоссям, що пахло згірколю помадою, закидала голі руки на шию — аж йому голова наморочилась...

— Івась... Івашечко... Іванко... єдиний, маленький... — стогнала вона між поцілунками. — Ти мій володар, пан мій... кров мого серця... поезія життя... ти мій Ромео...

Потому вона наказувала йому цілувати себе, підставляла шию, плечі, високі й добре законсервовані перса, піднімала руки, щоб він міг цілувати під пахвами, і нервово сміялась, коли він лоскотав її своїми вусами. Вона поверталася на всі бокки й дивилась на нього зеленкуватими очима в червоних повіках, а зморшки на обличчі розгладжувались в неї од тих пестошів. Далі вона виймала десь з-під подушки згорнений в кільканадцятьоро папір і стромляла йому в руку сквапно і таємниче:

— На! Це тобі!

По тонкому жіночому письму й по синьому чорнилі він пізнавав, що то лист од неї.

Займаючись з Людею, він потай розгортав той лист і читав. Людя, що хотіла, могла робити.

Лист був насамперед довгий, на п'яти-шести сторінках. Він був писаний трохи старим, квітистим стиілем, з алегоріями й довгими виробленими періодами. До того пахнув специфічним духом згірколі помади й носив плямисті сліди поцілунків, не алегоричних, а дійсних, витис-нених на листовім папері й долучених до ніжних слів, як ілюстрація. «Коли б ти заглянув у безодню мого почуття й осяяний небесним світлом кохання... Я хотіла б вічно жити на твоїх грудях, оселитися там і в невимовному щасті, в божевільнім раюванні пити росу твоїх поцілунків, цілувати сліди твоїх стіп і пестити повітря, яким дихаєш... Ти мій володар, мій пан, моє життя і моя смерть...»

Вона щонайменше двічі на день писала до нього такі листи, стромляла йому в руку, передавала через Людю, вкладала в кишені пальта і посилала по пошті. Шухляди його стола виповнені були паперами з синіми рядками й наситили хатнє повітря специфічним духом. На кожний лист вона уперто допоминалась одповіді, довгої, палкої, повної неземних почувань і лицарського духу. Вона хотіла. Він мав обов'язок виставляти перед нею оголену душу — і декорував її театральною шумихою, мучився, прів, і нічого не виходило в нього. Коли він неприносив одповіді або приносив коротку і бліду, вона робила йому сцену, називала його нездарою, міщанським убожеством, а по тому падала на груди, пестила, вкладала в кишені ще довші листи й одягалась у легку одєжу, що давала доступ до її тіла. В приступах ніжності вона обслинювала папіроси, які курила без ліку, і втикала йому в уста або виривала для себе папіросу від нього — й тоді її зеленкуваті очі в червоних повіках оточались колом променястих зморщок задоволення. Його мучило таке кохання, хоч разом з тим лоскотало пиху. Він найбільше боявся стати смішним в її очах — і ось тепер:

— Геть!.. — І він пішов, як пес.

Піддубний застогнав, мов зраниений. Він сам винен. Треба було щось зробити. Але що? Побити? Ні. Кинути в лице рукавичку? Адже він не мав її з собою. Викликати на поєдинок? Хіба він знає!

Очі його ненароком впали на вікно, і він скорчився од болю. Те вікно його боліло. Він встав з постелі і спустив штору. По тому знов ліг і накрив голову подушкою. У грудях повзла невиразна безформена невдоволеність. Голова росла і порожніла. Там лиш, як літні тіні, проносились згадки, безладні, безсистемні.

Вона приходила до нього в боннину кімнатку. Цілуй! І коли він занадто рішуче брався до неї, на неї нападав страх.

— Боюсь... боюсь... мій милий, я боюся... — шептала вона з жахом в очах і з складкою болю в устах, — і одпи-хала його від себе, й неспокійно озиралась по кутках.

Він не мав чого боятися і не слухав її. Тоді вона тремтіла і пищала, як муха в павутинні, і ця інститутська манера в немолодій жінці дратувала його.

— Ой, ах!., милий, єдиний... боюся... он хтось іде!., ой!..

І вона тікала від нього, лишивши в йому бажання...

Часом вона була просто жорстокою. Вона змушувала його цілими вечорами слухати музику, переважно класичну — Баха, Гайдна, Бетховена, — і після якоїсь фуги або симфонії, одіграної з розумінням і з експресією, оберталась до нього разом з табуреткою й питала з тріумфом в очах:

— Подобається тобі?

Він говорив щось невиразне:

— Так... ні... бачите...

Тоді вона міряла його злими очима:

— Осел! Ви нічого не розумієте...

Стискала губи й поверталась до нього круглою спиною.

Він сидів пригноблений і думав, що вона каже правду.

Вона була вередлива, палка, сентиментальна і стара. Своїм поведженням вона нагадувала йому старий французький роман.

— Татусю, не виганяй пана Вана!..

Він бачив голі руки й довгі ноги під білою спідничкою і той благаючий чистий погляд дитячих очей...

Нащо вони зробили свідком хатнього болота ту чисту душу?..

Як він ненавидів того урядовця, з його червоними плямами на виду, з його тремтячою бородою й пискливим голосом, — ненавидів за те, що він чоловік його коханки, за свою ганьбу, за свою полохливість! З якою насолодою побив би він його, згнітив своїм тілом, здушив за горло!.. Та що сказала б вона.

Міщанин!, галабурдник!.. їй треба декорум... поєдинок...

— Ну, що ж — хай буде поєдинок...

Це він говорить уголос, сідає на ліжку й витріщає в темряву очі.

І враз уявляється йому картина поєдинку з якогось роману. Зелена полянка. Секунданти в циліндрах. Він зводить пістоль... синій димок — і пан Микола хилиться вниз, а крізь білу

сорочку стаїає червоний струмок...

Піддубний заплющує очі, тремтить і ховає голову в подушки...

Ні, він цього не може!., не може!..

Він підскакує усім тілом на ліжку й не хоче думати про кров. Врешті його заспокоює думка, що пан Микола не схотів би стрілятися з ним. Він урядовець, лояльний урядовець. Він зараз доніс би в поліцію... Це певне... це зовсім певне... А тоді ще гірше. Допити, суд, поліція — він опинився б у смішнім становищі. Що ж буде?

Піддубний лежить довго один у темряві й думає під стук калаташки нічного сторожа.

— Ну, добре! — каже Іван і знов сідає на ліжко. — Ти зробив свинство. Вліз у сім'ю, взяв чужу жінку... Майже сміливість чесно поквитуватись. Візьми її. Забери і звий своє гніздо... На свої десять копійок, що лишились у кишені, на своє убожество? А дитина?..

Щось встає зсередини у нього й конвульсійним сміхом вилітає крізь горло... Стару? Рештки?.. Ні!..

Його думка все більше й більше нахилиється до поєдинку. Він мусить змити кров'ю свій пекучий сором.

І знов картина.

Стріляються. Щось гостре, гаряче пронизує його тіло в тому місці, де сидить образа, аж йому легше стає од того, — і він труп, і він герой!

Про нього говорять, йому співчують, за ним плачуть і пишуть йому довгі й ніжні листи — безконечні рядки на дорогому папері, — листи, яких він ніколи не прочитає...

Свідомість його двоїться, і в той час, коли він бачить наслідки поєдинку свого, — він знає, що це фантазія, дурниці, що він нізащо — от нізащо! — не підставить чола під цівку пістолета.

— Мі-щанство-о!.. — прогучав чужий голос в його ухах.

Він присилував свою думку і далі думав про поєдинок. Він уявляв собі, що станеться з ним, коли він буде мертвим. Насамперед не буде дихати — і він перестав дихати і лежав спокійно. Кров у жилах холодна і густа, як драглі, члени витягнені, дерев'яні і не згинаються, як з пап'є-маше. В голові пуста, в грудях пуста... Рота не можна закрити, з горла видобути згук...

І в пристраснім імпульсі життя він видав горлом короткий згук, помацав своє тіло й зігнув руку.

Х-ху!.. Він протестує!

Раптом він скочив на ноги. Блиснула щаслива ідея. Вона ще без форми, легка й невловима, як етер, і поки вона хвилювалась перед ним і тремтіла, мов улитаючий газ, він чув, як з самої глибини його істоти вставали нікчемність, фальш, компроміси, й світили до нього зеленими очима, і вились, як гадюки, і задурювали голову важким сопухом.

Він врешті вловив ту ідею, ось вона!

Він покличе його листом на поєдинок, тільки лист той мусить пройти через Антонініні руки — і вона не допустить до крайності ні в той, ні в другий бік.

Він сливе веселий скочив на ноги.

Вікно під шторою сіріло шістьма ясними плямами, бліде зимове світло входило в хату знадвору. Починало дніти. Вночі випав сніг.

Піддубний засвітив свічку.

В якій формі написати лист? Він не знав. Десь були якісь романи, там, певно, можна знайти. Він почав нишпорити. Чорт! Десь заподілися, ну та дарма. Він тільки знає, що підпишеться — «з повним презирством»; йому прийшла до голови чудова думка: «з повним пр-р-ре-зир-ством!».

«Шановний добродію!»

І став. Думки опанували голову, форми виганяли їх, було трудно.

Нарешті, зачеркуючи й переписуючи, він склав листа:

«Шановний добродію, Ви вчора дозволили собі тяжко образити мене. Тільки кров може змити ту образу. Прошу Вас визначити час і місце, куди я можу направити своїх секундантів. З повним презирством Іван Піддубний».

По тому він зачеркнув «з презирством» і написав «з поважанням», переписав і заадресував: «Високоповажній пані Антоніні Цюпа у власні руки для пана Миколи Цюпи».

О!

Було ще рано, пів до восьмої, Цюпи ж вставали так коло дев'ятої. Піддубний ходив по хаті і все поглядав на годинник. Час тягся поволі. Врешті він накинув барани і вийшов.

Снігу багато, тепло і сонячно. Пухкий сніг засипав землю, будинки, обвів лінії тинів, обліпив стовбури дерев і гіллячки. Між білою сіткою їх яскраво синіє небо, а на снігу, на золоті сонця, тремтять синяві тіні. Сонце і повітря лоскочуть щоки, а зелень ялинових гілок виглядає з-під снігу так свіжо, що, здається, надворі стоїть весна, одягнена у білі шати.

Пролетіла ворона і сіла на тину.

Як передати листа, щоб він попав у Антонініні руки?

Коли б не стріти пана Миколу, що часом виходить з дому раніше.

Женуть гурт товару в різниці... ціла купа рудої шерсті, ніг, рогатих голів.

Як гарно дихається — п'єш повітря, мов тепле молоко. Сонце засвітило зірку на сніговій гіллячці.

Лист муляє в кишені. Треба через когось послати. Принесуть їй — вона виходить. «Лист? Од кого? Давай сюди...» Ага!.. Міниться в лиці і несе до чоловіка.

Безлюдна вулиця. Два рядки білих хат під білими дахами, межі ними сніг. Дими в'ються до неба. Москаль біжить з кошиком. Гей! Москалю! Гей!.. Підходить... витріщив очі...

— Однеси лист... Он туди, два вікна видко. Оддай до рук пані. Чуєш? Десять копійок дістанеш. І він намацав у кишені останні десять копійок. Ходить по вулиці й чекає. Москаль повертає, зігнувся.

— Самій пані?

— До рук.

— На...

І повертає назад, до себе.

— Що то буде, що то буде? Чим скінчиться?

День довгий, безконечний, тривожний. В полудне небо всміхається, капле з стріх, і вся кімната в золоті.

Ходить і думає.

Обід не йде до горла, в роті сухо, голова важка. Що то буде?

По обіді лягає в ліжку, холодний, байдужий, дерев'яний, і нічого не чекає.

Якось-то воно буде.

Сірі тіні блукають по хаті, вікно гасне, розпливається, вечірній морок лягає на серце. Навкруги нікого й нічого.

Стук... стук...

До кого б се?

— Можна?

Чий голос? Він тремтить і зривається з ліжка.

— Увійдіть...

Він... пан Микола. Голос хрипливий, дивиться вбік, шуби не знімає й не подає руки. Сідає.

Іван тремтячою рукою шукає сірничків і ніяк не може витерти вогню.

— Не турбуйтеся... не треба. Іван все шаркає сірником.

— Ви... ви... — хрипить пан Микола, — ви не гнівайтесь на мене — я був учора п'яний. Просто п'яний, і більш нічого... більш нічого... Ну, а коли п'яний, ви розумієте...

Ага-а-а!.. Ну, звісно, він був п'яний, п'яний, як швець... і більш нічого... більш нічого. Як це він не помітив, що той був п'яний, як стовідерна куфа з горілки, як ціла корчма баб!.. ха-ха!.. Як це він не помітив?

— Людя скучає за вами... приходьте завтра не лекцію й не пам'ятайте того, що було між нами...

Ха-ха!.. Ах ти, п'яного, він був п'яний, як... і більш нічого... Ну, він прийде, конче прийде... ха-ха... Все сміється у нього всередині, все радіє, і він має охоту здушити хрипливе горло цього добродія, хоч старається не показати ні своєї радості, ні своїх бажань.

Добре, він прийде... і більш нічого... ха-ха-ха!..

А про лист ні слова!

Свиня!..

Піддубний виспався. Спав цілу ніч, як забитий. Так коло дванадцятої він взяв парасоля пана Миколи під пахву й побіг на лекцію. Знайомі почуття вчителя, що поспішає на лекцію, втихомирили його. Тільки коли він вступив у сіні і глянув на сходи, по яких збігав позавчора, а надто коли поставив в куток парасоля, — згадки линули на нього холодною водою і скували вільність рухів.

На дверях з хати стояла вже Людя, й підскакувала на своїх довгих ногах, і простягала худі рученята до пана Вана.

— Пан Ван... пан Ван... — радісно пищала вона і дивилась на нього закоханими, як у мами, очима.

Вони зараз взяли до роботи.

Все йшло, як і раніше; навіть в ту ж саму годину, як звичайно, перервано лекцію й покликано їх на обід.

І ось він пройшов ті хати, якими недавно виходив, і побачив столову, і круглий стіл, і пана Миколу, і пані Антоніну.

Пан Микола сухо стиснув йому руку, пані Антоніма виглядала втомленою, але сяяла і, користуючись хвилиною, втиснула йому в руку такий жмут паперу, що він не знав, куди його сховати.

Обідали мовчки, хоч намагались говорити. Пан Микола був ввічливий, услужний, занадто, може. Він підсував Іванові страви і припрохував, дивлячись кудись поза нього:

— їж-жте... їж-жте...

І те «ж-ж...» виходило у нього з таким притиском, наче він мав у роті ціле гніздо ос.

Іван не прийшов ще до себе, він спустив униз очі й їв, їв без кінця, без пам'яті, з такою завзятістю, з такою саможертвою, з якими його прохано.

Пані Антоніна часто губила серветку й, нагинаючись за нею, щипала Іванові ногу.

Часом вона клала його руку собі на коліно. Людя зітхала й знімала очі до Бога.

Спасибі тобі, добрий Боже!.. Тепер усі щасливі!..

1902, Чернігів

Постійна адреса: http://ukrlit.org/kotsiubynskyi_mykhailo_mykhailovych/poiedynok